

รูปแบบการสร้างสรรคานาฏศิลป์จากการตีความ ตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะ และรส โดยคำนึงถึงองค์ประกอบทางการแสดง ทั้ง 8 ประการ*

The eight elements of the creation dance from
the interpretation of the "Ram" character in Ramayana
through Brava and Rasa theory

นริรัตน์ พินิจนสาร¹/นราพงษ์ จรัสศรี²

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยเชิงสร้างสรรค์ในหัวข้อ เรื่อง การสร้างสรรคานาฏศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส ในครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างสรรคผลงานทางด้านนาฏศิลป์จากแนวคิดการตีความตัวละคร “ราม” ในวรรณกรรมเรื่องรามายณะ โดยใช้ทฤษฎีภาวะและรส เพื่อแสดงให้เห็นถึงบริบทความเป็นมนุษย์ของตัวละคร “ราม” ใน “นรท” หรือภาวะอารมณ์ ความรู้สึกทั้ง 9 แบบ ได้แก่ รัก โกรธ เกลียด กลัว กล้าหาญ โศกเศร้า ขบขัน อัจฉริยะใจ และสงบ โดยสร้างสรรคเป็นผลงานทางด้านนาฏศิลป์ตามองค์ประกอบทางการแสดง 8 ประการ คือ 1) การออกแบบบทการแสดง 2) การคัดเลือกนักแสดง 3) การออกแบบลีลาท่าทางนาฏศิลป์ 4) การออกแบบเสียงและดนตรี 5) การออกแบบเครื่องแต่งกาย 6) การออกแบบอุปกรณ์การแสดง 7) การออกแบบแสง และ 8) การออกแบบพื้นที่การแสดง

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิต เรื่อง การสร้างสรรคานาฏศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส หลักสูตรศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต (นาฏศิลป์) คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹อาจารย์ประจำ สาขาวิชาการละคร คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

²ศาสตราจารย์วิจัย คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการสร้างสรรคานาฏยศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส แบ่งออกเป็น 9 ชุดการแสดงตาม “นวรส” โดยเป็นการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านนาฏยศิลป์ที่ให้ความสำคัญต่อการแสดงออกถึง ภาวะอารมณ์ และความรู้สึกของตัวละครมากกว่าการวางท่าทางเพื่อความสวยงาม หรือการแสดงเอกลักษณ์ทางนาฏยศิลป์ประจำชาติเท่านั้น และไม่มุ่งเน้นการเล่าเรื่อง เพียงอย่างเดียวแต่ให้ความสำคัญต่อกระบวนการค้นหาพัฒนาารูปแบบการแสดง ซึ่งนำแนวคิดการให้ความสำคัญกับแนวคิดความเรียบง่าย (Minimalism) มาปรับใช้ให้ เข้ากับองค์ประกอบรูปแบบการแสดงทั้งหมด 8 ประการ ซึ่งผลงานที่ได้สร้างสรรค์ขึ้น นั้นสามารถเป็นการพัฒนานาฏยศิลป์สร้างสรรค์ทั้งในเชิงวิชาการ และทำให้คนรุ่นใหม่ สามารถเข้าใจในวรรณกรรมที่สอดแทรกคติธรรมะได้ง่ายยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: การสร้างสรรคานาฏยศิลป์, ราม, ทฤษฎีภาวะ

Abstract

The purpose of this study is to create a performance that is interpretative from the "Rama" character in Ramayana through Bhavas and Rasa theory. Ram's characters were expressed emotionally and sentimentally which were attacked from various conditions as human beings. Thus, Eastern theories were applied by distinguishing situations "Bhavas" varying 9 sentiments - "Rasa" - love, anger, sadness, fear, wonder, amusement, heroism, and peace.

The research found that there are the 9-part performance with post-modernistic dance was not focused on narration, but exploration and adaptation processes. Which brings the concept of Minimalism to be applied to 8 forms of performance aspects: The play, The performers, The movement, The sound and music of the performance, The costumes, The space, The lighting and The equipment. Furthermore, dance's beautifully national characteristics and audience's involvement were presented, so new generations can easily learn moral conducts.

Keywords: The Creation of a Dance, Rama Character, Bhavas and Rasa theory

บทนำ

“ราม” (Rama) ตัวละครเอกจากวรรณกรรม เรื่อง รามายณะ (Ramayana) ที่ได้ถูกเล่าขานตั้งแต่อดีตและยังคงอยู่จนถึงปัจจุบันในอินเดียและอีกหลายประเทศในกลุ่มเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยต่างก็ได้สร้างเรื่องราวจากเค้าโครงเดิมมาปรับให้เข้ากับวัฒนธรรม ค่านิยม ลักษณะสังคม รวมทั้งแสดงออกในรูปแบบของเอกลักษณ์แต่ละชาตินั้นๆ แต่การรับรู้ของผู้ชมเป็นเพียงรูปแบบการแสดงของวัฒนธรรมที่ถ่ายทอดผ่านลีลาทำทางนาฏศิลป์ และการดำเนินเรื่องตามบทละครในการแสดงเท่านั้น ทั้งที่จริงแล้วรามายณะเป็นคัมภีร์สอนเรื่องธรรมะให้แก่มนุษย์ ตัวละคร “ราม” จึงเป็นต้นแบบที่ถูกสร้างขึ้นให้มนุษย์ได้เรียนรู้ธรรมะเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต ผู้วิจัยจึงได้แรงบันดาลใจและแนวความคิดที่จะนำตัวละคร “ราม” มาตีความใหม่ในบริบทที่มีจุดเริ่มต้นมาจากความเป็นมนุษย์อีกครั้ง โดยเลือกจากวรรณกรรม เรื่อง รามายณะ ฉบับบาลมิกี (Valmiki) ที่ผู้ประพันธ์เน้นย้ำในความเป็นมนุษย์ของตัวละคร “ราม” และเป็นฉบับที่ได้รับการเผยแพร่มากที่สุด โดยผู้วิจัยได้ใช้ทฤษฎีรสและภาวะของภรตมุณีในคัมภีร์นาฏยศาสตร์ (ภรตมุณี, 2511) ซึ่งเป็นทฤษฎีทางตะวันออกที่เกี่ยวข้องกับการแสดงมาใช้ในการตีความเพื่อแสดงให้เห็นถึงปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้เกิดอารมณ์ ความรู้สึก และการแสดงออกทางพฤติกรรมความเป็นมนุษย์ โดยจำแนกถึง “ภาวะ” ได้แก่ สภาพการณ์ที่ปรากฏ เหตุที่นำไปทำให้เกิด และเหตุส่งเสริมจนทำให้เกิด “รส” อันประกอบไปด้วย “นวรส” หรือ รสทั้ง 9 ได้แก่ 1) ศฤงคาระรส (รสคือเหตุให้เกิดความรัก) 2) หาสยะรส (รสคือเหตุให้เกิดการหิวหระ) 3) กรุณารส (รสคือความกรุณา) 4) เราหะรส (รสคือความดุร้าย) 5) วีระรส (รสคือความกล้า) 6) ภัยานะกะรส (รสคือความกลัว) 7) พีภัตสะรส (รสคือความเบื่อ) 8) อัทฤตะรส (รสคือความอัสถรรยใจ) และ 9) ศานติรส (รสแห่งความสงบ) ซึ่งผลงานที่ได้สร้างสรรค์ในครั้งนี้เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงภาวะอารมณ์ ความรู้สึกที่เกิดขึ้นได้กับมนุษย์ทุกคน แต่หากมนุษย์เลือกที่จะแสดงออกโดยใช้เหตุผลและปฏิบัติตามหน้าที่รับผิดชอบทุกคนก็สามารถเป็นมนุษย์ในอุดมคติอย่าง “ราม” ได้เช่นกัน โดยสร้างสรรค์เป็นผลงานทางด้านนาฏยศิลป์ตามองค์ประกอบทางการแสดง 8 ประการ คือ 1) การออกแบบบทการแสดง 2) การคัดเลือกนักแสดง 3) การออกแบบลีลาทำทางนาฏยศิลป์

4) การออกแบบเสียงและดนตรี 5) การออกแบบเครื่องแต่งกาย 6) การออกแบบอุปกรณ์การแสดง 7) การออกแบบแสง และ 8) การออกแบบพื้นที่การแสดง ซึ่งผลงานที่ได้สร้างสรรค์ขึ้นนั้นจะสามารถเป็นการพัฒนานาฏศิลป์สร้างสรรค์ในการศึกษาแนวทางเชิงวิชาการ และกระบวนการสร้างสรรค์งาน ตลอดจนสามารถทำให้คนรุ่นใหม่เข้าใจในเรื่องราวจากวรรณกรรมที่สอดแทรกคติอันดีงามได้โดยง่าย และเข้าถึงคุณค่าของงานทางด้านนาฏศิลป์มากขึ้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษารูปแบบการสร้างสรรค์นาฏศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส

อุปกรณ์และวิธีการดำเนินงานวิจัย

งานวิจัยเรื่อง การสร้างสรรค์นาฏศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส ผู้วิจัยเลือกใช้อุปกรณ์เพื่อได้ทำการรวบรวมข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ ปฏิบัติการทดลอง แกะไข และสรุปผล ตามขั้นตอนโดยมีรายละเอียด ดังนี้

1. การสำรวจข้อมูลเชิงเอกสาร ศึกษาข้อมูลทางเอกสารจากหนังสือ ตำรา และบทความวิชาการต่างๆ ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยครั้งนี้

2. การสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย ประเด็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย 2 ด้านหลัก ได้แก่ ด้านวรรณกรรมเรื่องรามายณะ และด้านนาฏศิลป์ในสหวิชาการอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

3. การสัมมนา ผู้วิจัยได้ศึกษาข้อมูลจากประสบการณ์ในการเข้าร่วมการสัมมนา การเสวนา และการประชุมทางวิชาการ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย เพื่อให้ได้ข้อมูลความรู้ในมุมมองที่หลากหลายและนำข้อมูลนั้นมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์ในงานวิจัยต่อไป

4. **สื่อสารสนเทศ** ศึกษาสื่อสารสนเทศและระบบเทคโนโลยีในยุคสมัยปัจจุบัน ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยสร้างสรรค์ครั้งนี้ เพื่อศึกษาข้อมูลทางด้านการแสดงนาฏยศิลป์ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ

5. **การวิเคราะห์ข้อมูลและสังเคราะห์ข้อมูล** ผู้วิจัยได้ศึกษาและรวบรวม ข้อมูลเชิงเอกสาร ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ และข้อมูลภาคสนามในรูปแบบงานวิจัยเชิง คุณภาพ และวิจัยสร้างสรรค์ นำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลเพื่อใช้เป็นแนวทาง ในการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านนาฏยศิลป์

6. **การสร้างสรรค์และการเผยแพร่ผลงาน** โดยมีกระบวนการสร้างสรรค์ ดังนี้

6.1 **การทดลองและปฏิบัติการ** ผู้วิจัยได้ทำการทดลองและปฏิบัติการทาง ด้านนาฏยศิลป์ เพื่อค้นหารูปแบบและพัฒนาการแสดงตามองค์ประกอบทางการแสดง ทั้ง 8 ประการ อันนำไปสู่รูปแบบการสร้างสรรค์นาฏยศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส

6.2 **การตรวจสอบผลงาน** ขั้นตอนการทดลองและปฏิบัติการผลงาน สร้างสรรค์ทางด้านนาฏยศิลป์ ผู้วิจัยได้ขอคำปรึกษาและคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏยศิลป์เพื่อนำมาพัฒนาในกระบวนการสร้างผลงาน รวมทั้ง ทำการประเมินและขอแสดงความคิดเห็นต่อผลงานภายหลังการจัดแสดงอีกด้วย

6.3 **การจัดแสดงผลงาน** ผู้วิจัยได้ทำการจัดแสดงผลงานสร้างสรรค์ทาง ด้านนาฏยศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส ในชื่อชุดการแสดง “Rama” ต่อสาธารณชน

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัย โดยแบ่งตาม องค์ประกอบทางการแสดงทั้ง 8 ประการ รายละเอียดมีดังนี้

1. การออกแบบบทการแสดง ผู้วิจัยได้ออกแบบการแสดงตามเรื่องราวของตัวละคร “ราม” ในรามายณะ ฉบับวาลมิกิ (Valamiki) ทั้งฉบับภาษาที่แปลเป็นอังกฤษและไทย และทำการเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์และคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านวรรณกรรมรามายณะเพื่อคัดเลือกตอนต่างๆ ในบทประพันธ์ที่มีความสัมพันธ์กับตัวละคร “ราม” และแสดงถึง “รส” และ “ภาวะ” ของตัวละคร “ราม” ได้อย่างชัดเจน โดยวางกรอบบทการแสดงตาม “รสทั้ง 9” ในทฤษฎีภาวะและรส ดังนี้ ศฤงคาระรส (รสแห่งการซาบซึ้งในความรัก) กรุณารส (รสแห่งความกรุณา) เราทะรส (รสแห่งความโกรธ) วีระรส (รสแห่งความเพียร) ภัยานกะรส (รสแห่งความกลัว) พิภตสะรส (รสแห่งความเกลียด) หาสยะรส (รสคือเหตุให้เกิดการหวั่นหวาด) อัทฤตยะรส (รสแห่งความอัศจรรย์ใจ) และศานติรส (รสแห่งความสงบ) โดยผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส ซึ่งจำแนกตามองค์ประกอบของภาวะ ได้แก่ 1) สภาวะ คือ สภาวะอารมณ์ที่เกิดขึ้น 2) วิกภาวะ คือ เหตุการณ์ที่ปรากฏ 3) วยกิจาริ คือ เหตุส่งเสริม และ 4) อนุภาวะ คือ กิริยาที่แสดงออก ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1: ตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส
ที่มา: ผู้วิจัย

สภาวะ (สภาวะอารมณ์ ที่เกิดขึ้น)	วิกภาวะ (เหตุการณ์ ที่ปรากฏ)	วยกิจาริ (เหตุส่งเสริม)	อนุภาวะ (กิริยาอาการ)
ศฤงคาระรส (รสแห่งความรัก) สภาวะ คือ ความรักของราม ที่มีต่อสีดา	การได้พบสีดา	หรรษะ คือ ความยินดี ที่ได้พบคนรัก	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยาอย่างแผ่มช้อย การเอนกาย การยิ้ม มุมนปาก และใช้ตา แสดงถึงความอ่อนโยน เป็นต้น

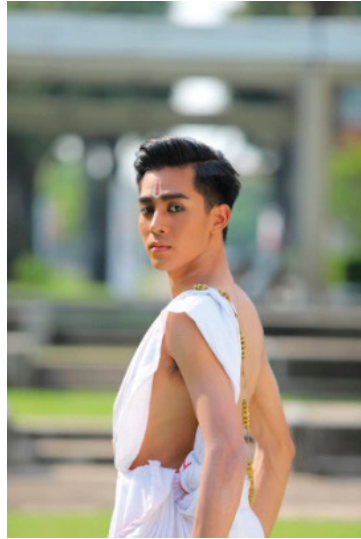
สภาวะ (สภาวะอารมณ์ ที่เกิดขึ้น)	วิภาวะ (เหตุการณ์ ที่ปรากฏ)	วชิการี (เหตุส่งเสริม)	อนุภาวะ (กิริยาอาการ)
เราพระรส (รสแห่งความโกรธ) สภาวะ คือ ความโกรธของราม ต่อพระสมุท	การข้ามมหาสมุทร เพื่อไปยังกรุงลงกา	ความนิ่งเฉยของ พระสมุทต่อ คำวิงวอนของราม	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยาการกำมือ กระตืบ เท้า ขบฟัน ตั้วเกร็งสั้น มือจับอาวุธขึ้น
หาสยะรส (รสคือเหตุให้เกิด การหัวเราะ) สภาวะ คือ ความขบขันต่อ ท่าทางของวานร	การแสดงท่าทาง ของเหล่าวานรที่ แสดงออกถึงกำลัง อิทธิฤทธิ์	กิริยาท่าทางต่างๆ ของวานรด้วยกิริยา การเคลื่อนไหว ร่างกายด้วยการ แสดงท่าทางกิริยา วิ่งเล่น ตีลังกา กระโดดสูง เป็นต้น	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยายัมมุปาก เอามือ ป้องปาก ไข่มือลูบศีรษะ วานรอย่างเอ็นดู
พิภตสะรส (รสแห่งความเกลียด) สภาวะ คือ ความ หดหู่จากการได้ยิน และการได้เห็นในสิ่ง ที่ไม่ปรารถนาของ ราม นั่นคือ ชاکศพ อันเกิดจากการสู้รบ	การตายที่เกิดขึ้น กับทุกคนไม่ว่าจะ อยู่ฝ่ายใด เป็น ลัทธิธรรม	ชากศพใน สนามรบ	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยา คิ้วขมวด สีหน้า นิ่งเฉย การเดินหลีกเลี่ยง สิ่งที่อยู่ตรงหน้า
วีระรส (รสแห่งความ กล้าหาญ) สภาวะ คือ การเผชิญหน้ากับ ราวณะ	การถูกคุกคามจาก ผู้ที่มีกำลังมากกว่า	ความชำนาญใน ชั้นเชิงการต่อสู้ การมองเห็นถึง จุดอ่อนของศัตรู	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยาการจ้องตากับศัตรู การสูดลมหายใจเข้าและ ยกอกสูงขึ้น การมุงเข้า ประจัญต่อสู้

สภาวะ (สภาวะอารมณ์ ที่เกิดขึ้น)	วิภาวะ (เหตุการณ์ ที่ปรากฏ)	วยกิจาริ (เหตุส่งเสริม)	อนุภาวะ (กิริยาอาการ)
ภยานกระส (รสแห่งความกลัว) สภาวะ คือ ความกังวลต่ออาการ บาดเจ็บของน้องชาย	ผู้เป็นน้องชายถูก อาวุธของศัตรู ได้รับบาดเจ็บ	อาการของ น้องชายที่แสดง ว่าอยู่ระหว่าง ความตายกับ การมีชีวิต	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยาด้วยมือสั่น เท้าสั่น หน้าซีด การแบกร่าง น้องชายด้วยกำลังที่มี
กรณารส (รสแห่งความกรุณา) สภาวะ คือ ความเวทนาจากภาพ ของสิตาจนทำให้ เกิดความโศกเศร้า	การนึกถึงภาพ ของคนรักที่อยู่ใน สภาพที่นาเวทนา	ความคิดวิตกกังวล เศร้าสลด เวทนา กับภาพที่เห็น เกิด ความสะเทือนใจ	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยาการคร่ำครวญ รำพัน มีน้ำตา การรำพึง รำพัน อาการสั่นตัว
อัทฤตกระส (รสแห่งความ อัศจรรย์ใจ) สภาวะ คือ การช่วยนางอหฺลยา ให้พ้นคำสาป	นางอหฺลยาถูกสาป ให้เป็นหิน	นางอหฺลยาพ้น จากการถูกสาปให้ เป็นหินและกลับ เป็นมนุษย์อีกครั้ง	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยาการจ้องดู ความดีใจ ประหลาดใจ การร่ายรำแสดงถึง อาการพอใจ
ศานติริส (รสแห่งความสงบ) สภาวะ คือ การข้ามผ่านภาวะ อารมณ์ ความรู้สึก ต่างๆ สู่ โลกยะ คือ ความหลุดพ้น	การแสดงอารมณ์ ในภาวะอารมณ์ ต่างๆ	ความนิ่งเงียบ ไม่แยแสต่อสิ่งใด และตั้งอยู่ใน จิตภาวนา	การเคลื่อนไหวร่างกาย ด้วยการแสดงท่าทาง กิริยาการบังคับตนให้ สงบ พังจิตมองตนเอง ตั้งใจแน่วแน่ปฏิบัติใน ท่าสมาธิ เป็นต้น

ผู้วิจัยได้ใช้เทคนิคภาพปะติดในหลักการเดียวกันกับทางทัศนศิลป์ โดยนำเสนอภาพปะติดของ“ราม” ใน “นาราส” การใช้เทคนิคภาพปะติดในการแสดง คล้ายกับการสร้างภาพในงานทัศนศิลป์ เรียกว่า “คอลลาจ อาร์ต” (Collage art) เป็นการนำรูปหลายๆ รูปมาวางอยู่ในเฟรมเดียวกัน เหมือนในทางนาฏยศิลป์ก็คือการวางภาพการแสดง หรือลักษณะการแสดงที่แตกต่างให้อยู่ในเรื่องเดียวกัน เรื่องอาจจะไม่ปะติดปะต่อแต่มีแก่นเรื่องเดียวกัน (นราพงษ์ จรัสศรี, สัมภาษณ์, 21 มิถุนายน 2561) การออกแบบบทการแสดงในแต่ละชุดจึงแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับภาพและอารมณ์ที่ผู้วิจัยต้องการจะสื่อความหมาย ซึ่งการแสดงแต่ละชุดนั้นจะจบในตัวเองและไม่เชื่อมต่อเรื่องราวกัน เหตุเพราะความต้องการที่จะนำเสนอในเรื่อง “ภาวะและรส” เป็นหลัก จึงไม่เรียงลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนหรือหลังตามเรื่องในรามายณะ

2. การคัดเลือกผู้แสดง ผู้วิจัยได้คัดเลือกนักแสดงจากลักษณะทางกายภาพและความสามารถของนักแสดงเพื่อให้สอดคล้องกับบทบาทที่ได้รับ โดยเฉพาะนักแสดงชายที่ต้องรับบทตัวละคร “ราม” ดังที่ มัทนี รัตนิ น ได้กล่าวถึงความหมายและความสำคัญของตัวละครไว้ว่า บทละครที่สมบูรณ์แบบทั่วไป จะมีตัวละครที่สำคัญ (Main character) คือตัวเอก (Protagonist) ซึ่งเป็นตัวแกนนำเรื่อง อาจเป็นหญิงหรือชาย (มัทนี รัตนิ น, 2549, น.38) ในเรื่องเดียวกันนี้ ภาสกร อินทุมาร (สัมภาษณ์, 10 กรกฎาคม 2561) ได้แสดงความคิดเห็นเช่นเดียวกันว่า ตัวละครต้องผูกโยงกับบทละครซึ่งบทละครมีสิ่งที่จะนำเสนอ และมีการออกแบบของการเล่าเรื่องว่าจะนำเสนออย่างไรเพื่อให้ปรากฏแก่ผู้ชม ซึ่งตัวละครคือสิ่งที่จะนำพาข้อมูลของละครให้ปรากฏ เพียงแต่ตัวละครนั้นต้องดำเนินไปตามโครงเรื่อง (Plot) และเป็นตัวขับเคลื่อนแก่นสารของเรื่อง (Theme) ดังนั้น ผู้วิจัยจึงต้องทำการคัดเลือกนักแสดงชายที่มีลักษณะทางกายภาพเป็นผู้ที่มีใบหน้างาม รูปร่างสูงโปร่ง กำยำ ตามลักษณะของตัวละคร “ราม” ที่กล่าวไว้ในบทประพันธ์ ไพฑูรย์ เข้มแข็ง (สัมภาษณ์, 19 กันยายน 2561) ได้อธิบายถึงลักษณะของ “ราม” หรือ “พระราม” ไว้ว่า พระรามนั้นคือพระนารายณ์ เรียกได้ว่าเป็นเทพเจ้าในร่างมนุษย์ ดังนั้นจึงมีรูปร่างลักษณะที่มีความงดงาม เหนือกว่าบุรุษทั้งหลาย ซึ่งตามคติของไทยหรือแม้แต่ฮินดูก็ตามผู้ที่ได้ขึ้นชื่อว่าเป็นเทพเจ้าย่อมต้องมีรูปร่างลักษณะที่งดงามกว่ามนุษย์ทั่วไป นอกจากนั้น ผู้วิจัยได้คำนึงถึงความสามารถทางด้านนาฏยศิลป์

และความสามารถในการถ่ายทอดอารมณ์ในการแสดงบทบาท (Acting) ของนักแสดง เป็นองค์ประกอบรวมอีกด้วย เพื่อให้สร้างความเข้าใจระหว่างผู้วิจัยกับนักแสดงได้ง่ายขึ้น ส่วนนักแสดงในบทบาทตัวละครอื่นๆ ผู้วิจัยก็ได้คำนึงถึงในหลักการคัดเลือกนักแสดงเดียวกัน

ภาพที่ 1: ผู้แสดงที่รับบท “ราม” มีลักษณะทางกายภาพรูปร่างสูงโปร่ง กำยำ และลักษณะใบหน้านางาม พร้อมมีทักษะทางการแสดง

ที่มา: นริรัตน์ พินิจธนสาร, 2562

3. การออกแบบลีลาท่าทางนาฏศิลป์ ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดในการออกแบบลีลาหลายแนวคิด ดังนี้ การออกแบบท่าทางการเคลื่อนไหวอย่างอิสระ (Free Spirit) การเคลื่อนไหวลีลาโดยใช้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างร่างกายในแบบค้นสด (Body Contact Improvisation) นาฏศิลป์ไทย นาฏศิลป์ตะวันตก นาฏศิลป์อินเดีย ศิลปะการต่อสู้ และการแสดงบทบาท อารมณ์ตามตัวละคร (Acting) โดยนำแนวคิดดังกล่าวมาบูรณาการและนำเสนอในรูปแบบลีลานาฏศิลป์สร้างสรรค์ และสื่อสารในเชิงสัญลักษณ์ตามแนวคิดนาฏศิลป์หลังสมัยใหม่ (Post Modern Dance) นราพงษ์ จรัสศรี (สัมภาษณ์, 25 พฤษภาคม 2561) ได้อธิบายถึงเรื่องนี้ไว้ว่า การสร้างงานทางด้านนาฏศิลป์

ซึ่งบางครั้งไม่ได้มีอยู่แต่ในกรอบตามทฤษฎี แต่เป็นความหลากหลายที่นำมาอยู่ร่วมกันได้อย่างลงตัว ขึ้นอยู่กับความตั้งใจของผู้สร้างงาน หรืออาจเป็นความค้นพบโดยบังเอิญของผู้สร้างงาน อาจทำให้เกิดแรงบันดาลใจและนำเอาความบังเอิญนั้นมาใช้งานก็เป็นได้ หลักวิธีคิดเหล่านี้มักจะปรากฏอยู่ในงานแบบที่เรียกว่าหลังสมัยใหม่ (Post Modern) นอกจากนี้ผู้วิจัยยังคำนึงถึงแนวคิดพหุวัฒนธรรม ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการมีวัฒนธรรมร่วมในเรื่องรามายณะ ที่มีจุดเริ่มต้นจากวัฒนธรรมอินเดียโดยได้มีการปรับเปลี่ยนให้มีความสอดคล้อง เพื่อแสดงสัญญาณในการมีวัฒนธรรมร่วมจากลีลาท่าทางนาฏยศิลป์อีกด้วย

4. การออกแบบดนตรีและเสียง ผู้วิจัยได้ออกแบบดนตรีและเสียงประกอบในการแสดงเพื่อให้มีความสอดคล้อง และส่งเสริมให้เกิดอารมณ์ที่แตกต่างกัน อีกทั้งสร้างจินตนาการให้แก่ทั้งผู้แสดงและผู้ชม โดยพิจารณาประกอบในเรื่องจังหวะ และท่วงทำนองที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวของนักแสดงเพื่อส่งเสริมด้านบทบาท อารมณ์ความรู้สึก ตามภาพของการแสดงที่ผู้วิจัยได้ออกแบบไว้ตามแต่ละบทการแสดง ดังที่ อัสตินีย์ เปลิยานศรี (สัมภาษณ์, 29 มิถุนายน 2561) ได้แสดงพรรณนาในเรื่อง การออกแบบดนตรีเพื่อประกอบการแสดงว่า ผู้ประพันธ์หรือผู้ออกแบบเพลงต้องทราบถึงแนวคิดของการแสดงและปัจจัยในเรื่องจังหวะและท่วงทำนองที่เหมาะสมกับการแสดงอารมณ์ เพราะเสียงที่ออกมาจากเครื่องดนตรีแต่ละประเภทไม่เหมือนกันและให้อารมณ์ที่ต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระดับความต้องการของการแสดงอารมณ์ในภาพการแสดงนั้นด้วย โดยได้แบ่งการออกแบบดนตรีออกเป็น 4 แบบ ได้แก่ 1) การออกแบบดนตรีจากเสียงสังเคราะห์ ในการแสดงชุด รามศฤงคาระรศ รามพิภัสระรศ รามภยานะกรรศ และรามอัษฎะรศ 2) การออกแบบดนตรีและเสียงจากเครื่องดนตรีไทย ในการแสดงชุด รามเรธาระรศ และรามวีระรศ 3) การออกแบบดนตรีจากเสียงประสานของนักแสดง ในการแสดงชุด รามตานดิรศ 4) การไม่ใช้เสียงดนตรี ในการแสดงชุด รามหยาสะรศ และรามกฤษณารศ

5. การออกแบบเครื่องแต่งกาย ผู้วิจัยได้การออกแบบเครื่องแต่งกายในรูปแบบนาฏยศิลป์หลังสมัยใหม่ ซึ่งออกแบบให้มีความเรียบง่ายและไม่ซับซ้อนเพื่อให้สะดวกกับการเคลื่อนไหวร่างกายของนักแสดง ในแนวคิดการให้ความสำคัญกับความเรียบง่าย

(Minimalism) โดยเลือกใช้สีขาว และสีดำ แสดงสัญลักษณ์ในเชิงลึกด้วยการเปรียบกับสีขาว เป็นเรื่องของพื้นฐานอารมณ์ ความรู้สึกของมนุษย์ที่เริ่มต้นจากความสงบ และจบลงด้วยความสงบเช่นกัน ส่วนสีดำแสดงสัญลักษณ์ในความเป็นธรรมชาติและความชั่วร้าย ในแนวคิดเรื่องพุทธธรรมเป็นการลดทอนมาจากเครื่องแต่งกายของชาวอินเดียสื่อถึงสัญลักษณ์ที่มาของเรื่องรามายณะ และในทฤษฎีศิลปะการใช้เครื่องแต่งกายสีขาวจะทำให้เกิดแสงเงาเมื่อกระทบแสงบนเวทีตามหลักของทัศนศิลป์ ดังที่ ปรีดา บุญรัตน์ (สัมภาษณ์, 3 กันยายน 2561) ได้กล่าวไว้ว่า การออกแบบเครื่องแต่งกาย โดยนำหลักการทางด้านทัศนศิลป์มาใช้ ทั้งนี้ก็ต้องอยู่ภายใต้ความต้องการของผู้สร้างสรรค์งาน เพื่อให้ภาพที่ออกมาส่งเสริมกัน ไม่ขัดแย้งกัน อีกทั้งอาจจะมียอดประกอบอื่นๆ ที่สามารถช่วยเสริมกันได้อีกด้วย เช่น ในเรื่องการให้แสงเงา หรือการสร้างลวดลายอันเกิดจากการออกแบบแสงบนเวที และมากกระทบบนเครื่องแต่งกายของนักแสดง เป็นต้น

ภาพที่ 2: การออกแบบเครื่องแต่งกายในแนวคิดความเรียบง่าย (Minimalism)

และแนวคิดพุทธธรรม

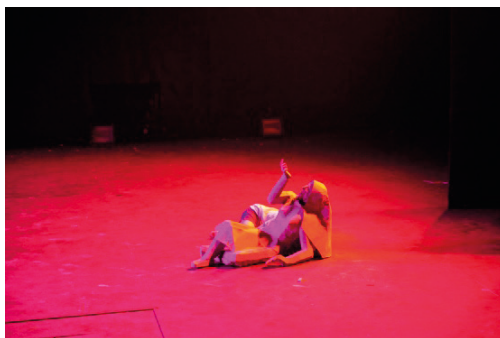
ที่มา: นริรัตน์ พินิจธนสาร, 2562

6. การออกแบบอุปกรณ์การแสดง เพื่อสื่อสารสาระของบทการแสดงและช่วยสนับสนุนให้การแสดงมีความสมบูรณ์ตามบริบทของบทการแสดงนั้น โดยได้ออกแบบอุปกรณ์การแสดงในการแสดง ชุด รามเกียรติ์สระสรง ได้แก่ 1) ตีระชะตพวงจากวัสดุชนมบ่ง

ซึ่งเป็นการทำงานร่วมกันระหว่างศิลปินทางด้านทัศนศิลป์กับผู้วิจัย 2) โถน้ำสีขาว สื่อสัญลักษณ์ในการประกอบพิธีศพของชาวฮินดู และ 3) หน้ากากศพสื่อสัญลักษณ์ถึงซากศพอันดูน่าขยะแขยง ทั้งเป็นการแสดงถึงสัญลักษณ์ในเรื่องวัฏสงสาร และอุปกรณ์การแสดงรูปปั้นของนางอหฺลยา ในการแสดง ชุด รัมอัทฺฤตะรส เพื่อให้ประกอบการแสดงในตอนนี้นางอหฺลยาถูกสาปเป็นหิน ทั้งนี้เป็นการช่วยให้ผู้ชมเกิดจินตภาพความรู้สึกสมจริงยิ่งขึ้น

ภาพที่ 3: ผลงานศิลปะจากวัสดุขี้ผึ้งรูปหน้ามนุษย์ เป็นอุปกรณ์การแสดงในชุด รัมอัทฺฤตะรส
โดยศิลปิน: กิตติวัฒน์ อุ่นอารมณ
ที่มา: นรรัตน์ พินิจอนสาร, 2562

ภาพที่ 4: งานแกะสลักจากวัสดุโฟมรูปนางอหฺลยาใช้เป็นอุปกรณ์การแสดงในชุด รัมอัทฺฤตะรส
ที่มา: นรรัตน์ พินิจอนสาร, 2562

7. การออกแบบแสง ผู้วิจัยได้ออกแบบแสงเพื่อสนับสนุนบรรยากาศของการแสดงให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น และมีความสัมพันธ์กับความรู้สึก อารมณ์ และจินตนาการของผู้ชม โดยให้มีความสัมพันธ์กับเรื่องของอารมณ์ทั้ง 9 แบบในเรื่องนวรสี เพื่อกระตุ้นเร้าความรู้สึกของผู้ชมให้เกิดอารมณ์คล้ายตามในแต่ละชุดการแสดงที่นำเสนออารมณ์ที่แตกต่างกันออกไป โดยใช้หลักทัศนธาตุ ในเรื่องของสี เพื่อแทนในแต่ละรส แต่ละอารมณ์ สื่อสัญลักษณ์ว่ามนุษย์ย่อมต้องมีครบทุกอารมณ์ สอดคล้องกับทฤษฎีของปรีดา บุญรัตน์ (สัมภาษณ์, 3 กันยายน 2561) ที่ได้อธิบายถึงการออกแบบแสงและสีที่ใช้ในการแสดงไว้ว่า การเลือกใช้แสงสีเพื่อแสดงถึงภาวะ อารมณ์ต่างๆ ในที่นี้ตามทฤษฎีว่าไว้ถึง 9 รส อาจจะเริ่มที่สีขาวแสดงถึงความบริสุทธิ์ของมนุษย์ที่เริ่มต้นตั้งแต่เกิด และต่อมาก็ค่อยๆ ใช้สีต่างๆ แทนสัญญาณในแต่ละรส แต่ละอารมณ์ที่เกิดขึ้นที่มนุษย์ต้องมีครบทุกรส การออกแบบแสงใช้หลักการทางทัศนศิลป์เช่นกันในเรื่องหลักองค์ประกอบศิลป์ เช่น สี พื้นผิว แสงเงา เส้น เป็นต้น โดยผู้ออกแบบสามารถเลือกหยิบอย่างใดอย่างหนึ่งมาใช้โดยไม่จำเป็นต้องใช้ทุกอย่าง

ภาพที่ 5: การใช้แสงโทนเย็น และโทนร้อน ในการแสดงชุด รามพิภัสสะรส (รูปซ้าย) และรามวีระรส (รูปขวา)

ที่มา: นริรัตน์ พินิจธนสาร, 2562

ภาพที่ 6: การออกแบบแสง โดยใช้หลักทิศทางของแสง ในการแสดงชุด รามพิภัสสะรส

ที่มา: นริรัตน์ พินิจธนสาร, 2562

8. การออกแบบพื้นที่ในการแสดง ด้านการออกแบบพื้นที่การแสดงผู้วิจัย ได้พิจารณาถึงความสัมพันธ์ของการแสดงนาฏศิลป์กับพื้นที่การแสดงทั้งเรื่องการออกแบบฉากและแสงสี รวมถึงการจัดวางที่นั่งของผู้ชมให้อยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมในการออกแบบพื้นที่การแสดงได้นำแนวคิดการจัดองค์ประกอบศิลป์ มาใช้ในการวางตำแหน่งของนักแสดงให้มีความสัมพันธ์กับพื้นที่การแสดงรวมทั้งความสัมพันธ์กับแสงสีบนเวที ทั้งนี้เพื่อให้ผลงานการแสดงออกมาได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุดตามเป้าหมายที่ได้วางไว้ โดยในการแสดงผลงานครั้งนี้ได้เลือกใช้พื้นที่การแสดงในโรงละครที่มีความสมบูรณ์ทางด้านเทคนิคอุปกรณ์ รวมทั้งระบบแสง สี เสียง ที่สามารถเอื้ออำนวยต่อความต้องการของผู้วิจัยได้เป็นอย่างดี

สรุปและข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยได้นำเสนอรูปแบบการสร้างสรรคทางด้านนาฏศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะผ่านทฤษฎีภาวะและรส โดยแบ่งการแสดงออกเป็น 9 ชุดการแสดงตามทฤษฎีภาวะและรส อันประกอบไปด้วย นวรสหรือรสทั้ง 9 คือ รัก โกรธ เศร้า เกลียด กล้าหาญ กลัว อัจฉริยะใจ ขบขัน และสงบ โดยคำนึงถึงองค์ประกอบทางการแสดงทั้ง 8 ประการ ได้แก่ 1) การออกแบบบทร้องการแสดง 2) การคัดเลือกผู้แสดง 3) การออกแบบลีลาท่าทางนาฏศิลป์ 4) การออกแบบเสียงและดนตรี 5) การออกแบบเครื่องแต่งกาย 6) การออกแบบอุปกรณ์การแสดง 7) การออกแบบแสง และ 8) การออกแบบพื้นที่การแสดง ผู้วิจัยได้นำมาเป็นแนวทางในการทดลองการปฏิบัติสร้างสรรคผลงานนาฏศิลป์ โดยมีลำดับในการปฏิบัติทดลองปฏิบัตินาฏศิลป์ทั้งสิ้น 4 ครั้ง จนได้ผลงานสร้างสรรคทางด้านนาฏศิลป์จากการตีความตัวละคร “ราม” ในรามายณะ ผ่านทฤษฎีภาวะและรส ที่สมบูรณ์ และได้ปรากฏแนวคิดหลังการสร้างสรรคผลงานทางด้านนาฏศิลป์ 5 ประการ คือ 1) การตีความตัวละครผ่านทฤษฎีภาวะและรส 2) แนวคิดด้านอารมณ์และพฤติกรรมมนุษย์ 3) การสร้างสรรคผลงานนาฏศิลป์โดยใช้ทฤษฎีทางศิลปะ 4) แนวคิดพหุวัฒนธรรม และ 5) แนวคิดการให้ความสำคัญกับความเรียบง่าย (Minimalism) ในนาฏศิลป์หลังสมัยใหม่ ผลการวิจัยดังกล่าวยังมีความสอดคล้องกับงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในประเด็นด้านตัวละคร

และวรรณกรรม ในวิจัย เรื่อง บทบาททางนารายณ์ในการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย เรื่องนารายณ์อวตาร โดย ปัทมา วัฒนาพานิช ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบและแนวคิดในการสร้างสรรค์บทบาททางนารายณ์ในการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย เรื่อง นารายณ์อวตาร โดยผลการวิจัยพบว่ารูปแบบของการแสดงประกอบไปด้วย บทการแสดงมีการสร้างสรรค์บทใหม่บนพื้นฐานเนื้อเรื่องเดิมลึลลามาจากหลากหลาย วัฒนธรรมแต่ให้ความสำคัญกับเอกลักษณ์ไทย ส่วนบทการแสดง การออกแบบลีลา ดนตรี เครื่องแต่งกาย พื้นที่ เวที แสง นักแสดง และอุปกรณ์การแสดง มีการสร้างสรรค์ โดยคำนึงถึงคนรุ่นใหม่ และสอดคล้องกับงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในประเด็นทฤษฎีที่ใช้ในงานวิจัย ในวิจัย เรื่อง อรรถรสในนาฏศิลป์ผ่านนาฏกรรมแนวใหม่ เรื่อง “นารายณ์อวตาร” ของ นรพงษ์ จรัสศรี โดย สุรสิทธิ์ วิเศษสิงห์ ซึ่งผลการวิจัยพบว่ารูปแบบ ในการสร้างงานเพื่อเพิ่มอรรถรสในการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยของ นรพงษ์ จรัสศรี นั้นให้ความสำคัญกับการสร้างสรรค์งานด้านนาฏศิลป์ในรูปแบบใหม่ โดยใช้ ความหลากหลายทางด้านวัฒนธรรม ตลอดจนรูปแบบของการแสดงและคำนึงถึง ผู้ชมที่เป็นคนรุ่นใหม่ ที่สอดคล้องกับทฤษฎีทางด้านความงามของศิลปะการแสดง การวิจัยและการสร้างสรรค์ผลงานนาฏศิลป์ในครั้งนี้ สามารถนำมาเป็นแนวทางและ แรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ผลงานทางด้านนาฏศิลป์ในรูปแบบอื่นๆ และถือเป็น ผลงานจากงานวิจัยเชิงสร้างสรรค์ที่ใช้กระบวนการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิจัยเชิง สร้างสรรค์ผนวกเข้าด้วยกัน ซึ่งในกระบวนการทำงานผู้วิจัยจึงต้องสามารถที่จะ สร้างสรรค์ผลงานไปพร้อมกับการทำงานวิจัย กล่าวคือ ต้องสามารถอธิบายที่มา วิเคราะห์ เหตุและผลของการทำงานได้ในทุกขั้นตอน โดยต้องอาศัยหลักฐานจากแหล่งข้อมูล การอ้างอิงที่เชื่อถือได้ และควรเป็นข้อมูลในชั้นปฐมภูมิ ผู้วิจัยจึงต้องมีการเตรียมตัว เป็นอย่างดีและเป็นผู้ที่ใฝ่ศึกษา อีกทั้งสามารถที่จะสร้างผลงานนั้นให้มีคุณภาพทั้งใน เชิงวิชาการและด้านสุนทรียะทางศิลปะอีกด้วย

บรรณานุกรม

- กฤษรา (ชูโรมาน) วิศรานุริษา. (2551). *งานฉากละคร 1*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดวงธิดา ราเมศวร์. (2558). *ต้นตำนานรามเกียรติ์จากฉบับเดิมรามาณะ*. (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์กอแก้ว.
- ธรากร จันทนะสาโร. (2557). *นาฏยศิลป์สร้างสรรค์จากแนวคิดไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์ศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต. คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นราพงษ์ จรัสศรี. (2548). *ประวัตินาฏยศิลป์ตะวันตก*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. *ศาสตราจารย์ ประจำภาควิชานาฏยศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. สัมภาษณ์. 25 พฤษภาคม 2561.
- _____. *ศาสตราจารย์ ประจำภาควิชานาฏยศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. สัมภาษณ์. 21 มิถุนายน 2561.
- ปรีดา บุญรัตน์. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อาจารย์ประจำสาขาวิชาพัฒนการณณ์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สัมภาษณ์. 3 กันยายน 2561.
- ปัทมา วัฒนพานิช. (2556). *บทบาทนางนารายณ์ในการแสดงนาฏยศิลป์ร่วมสมัย เรื่อง นารายณ์อวตาร*. วิทยานิพนธ์ศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชานาฏยศิลป์. คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ไพฑูรย์ เข้มแข็ง. (2537). *จารีตในการฝึกหัดและการแสดงโขนของตัวพระราม*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชานาฏยศิลป์. คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. *ผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏยศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรม*. สัมภาษณ์. 19 กันยายน 2561.

ภรตมุณี. (2511). *นาฏยศาสตร์ ตำราว่า*. แปลโดย แสง มนวิthur ในคำภีร์นาฏยศาสตร์.

พระนคร: กรมศิลปากร.

ภาสกร อินทุमार. อาจารย์ประจำสาขาวิชาการละคร คณะศิลปกรรมศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สัมภาษณ์. 10 กรกฎาคม 2561

มัทนี รัตน์. (2549). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับศิลปะการกำกับการแสดงละครเวที*.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ราเมศ เมนอน. แปลโดย วรดี วงศ์สง่า. (2551). *รามายณะ*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

สุรสิทธิ์ วิเศษสิงห์. (2556). *อรรถรสในนาฏศิลป์ผ่านนาฏกรรมแนวใหม่เรื่องนารายณ์*

อวตาร. วิทยานิพนธ์ศิลปกรรมศาสตรดุษฎีบัณฑิต. คณะศิลปกรรมศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อัศนีย์ เปลียนศรี. อาจารย์ประจำสาขาวิชาการละคร คณะศิลปกรรมศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สัมภาษณ์. 29 มิถุนายน 2561.

Devdutt Pattanaik. (2015). *The book of Ram*. Penguin Books. India.